

Çalışma İlişkilerinde Dinamik Ve Değişken Bir Konsept Olarak 'Zaman' Kavramı

The Term Of 'Time' In Work Relations As A Dynamic And Changing Concept

Hasan YÜKSEL¹

Özet

Çalışma ilişkileri günümüz insanının mutluluğu, refahı ve toplumsal barışı için en temel belirleyicilerdendir. Tarihsel süreç içerisinde çalışmanın dinamik yönüne bakıldığında iki temel olgunun ortaya çıktığı görülecektir. Bunlardan birincisi emeğin kas gücüyle ve buharla çalışan sanayi tesisleriyle yani fabrikayla özdeşleştiği Sanayi Devrimi, ikincisi ise çalışma zamanının sanayi öncesi dönemde var olan eski 'doğal' seyrine döndüğü ve emeğin bilgiyle birlikte düşünüldüğü bilgi devrimidir. Sanayi Devrimi'yle rutin ve ritmik bir hal alan çalışma zamanı, Sanayi Devrimi'nden sonraki süreçte tarım döneminde olduğu gibi dar kalıplarından kurtularak belirli bir mekân ve süreçten tamamen uzaklaştırılmıştır. Daha açık ifadesiyle çalışma zamanı sanayi sonrası dönemde dar kalıplarından sıyrılarak, zaman ve mekân boyutunu aşarak doğal haline geri dönmüştür. Makalenin temel konusu çalışma zamanının geçirdiği bu dönüşümün temel çıkış noktalarını sebep ve sonuçlarıyla ele almak ve bu durumsal çerçevenin temel dinamiğini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Sanayi Devrimi, Bilgi Çağı, Çalışmada Zaman, Çalışma Kavramı

Abstract

The Relations of Labour is one of the most significant determiners of the humans' happiness, welfare and the community oriented peace. Looking at the dynamic aspect of the work in the historical period, two major concepts can be taken into account, the first of which is the Industrial Revolution in which the labour is associated with the strength of muscle and the industrial places, in other words, the factories initially, and secondly the Revolution of Knowledge in which the working hour turned into the natural cycle of its own in the period of pre-industry and in which the labour is associated with knowledge. The working time that converts into a routine and rhythmic concept by means of Industrial Revolution and secondly the Knowledge Revolution that the time for working converts into the natural structure and in which the labour is considered with knowledge itself. The time for working which takes the role of routine and rhythmic case in the period of Industrial Revolution turns into a concept which is

¹ Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, hasanyuksel37@gmail.com

free from particular place and time in the period of post industry. To put more explicitly, working time has become absolutely free from its particular time and place concept confined in industrial period and has become natural as well. The main subject of the article is to analyze the main principles of working time with causes and effects and to reveal the fundamental dynamics of this situational framework.

Key Words: Industrial Revolution, The Age of Knowledge, Time at Work, The Concept of Work

1. GİRİŞ

Tarihsel süreçte üretim ilişkilerini değiştiren en önemli dönüm noktalarından bir tanesi Sanayi Devrimidir. Sanayi Devrimi 'buharın pamukla evlenmesi' olarak ifade edilmiş, bilinen klasik ev tezgâhları yerini seri üretimin yolunu açan buharla çalışan fabrikalara bırakmıştır. Sanayi Devrimi beraberinde bir dizi değişiklikleri de getirmiş, tarım döneminin aksine iş ve aile kavramları birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmıştır. Ücret, işçi, sendika, fabrika gibi yepyeni kavramlar çalışma ilişkileri sistematiğine girmiş ve çalışmanın ruhu tam anlamıyla değişime uğramıştır (Ekin, 1989: 8).

Kırılma noktası olarak ele alınabilecek Sanayi Devrimi'nin başladığı bu zaman diliminde tam anlamıyla 'çalışma zamanı' da değişime uğramış ve çalışma belirli zaman göstergeleri arasında sıkışıp kalmıştır. Başka bir ifadeyle çalışma, sabah sekiz akşam beş olarak ifade edilen klasik bir slogan haline gelmiş ve rutin bir kimliğe bürünmüştür. Dolayısıyla belirli süre kalıpları arasında sıkışan 'zaman' Sanayi Devrimi'yle birlikte çok daha durağan ve statik hale gelmiş, Sanayi Devrimi'nden önce ev temelli seyir izleyen çalışma Sanayi Devrimi'nden sonraki süreçte fabrikanın ve saatin akrep-yelkovanı arası sıkışıp kalmıştır. Yani çalışma sistematiğini etkileyen bu devrimden önce çalışma kavramı tam anlamıyla akıcı, ev merkezli ve esnek bir durumda iken devrimden sonra daha sıkıcı, senkronize ve mekanik bir hal almıştır. Bu durumsal gerçeklik Reeves tarafından şu şekilde ifade edilmiştir. "Fabrikalar ortaya çıkmadan önce çalışma mevsime, haftanın günlerine, havaya, söz konusu kişinin ruh haline ve kafasının ayıklığına göre değişirdir. [...] Endüstri öncesi dönemde yaşam bir miktar üniversite öğrencisinin yaşamını andırırdı-düzensiz yeme ve uyuma [...] ve sabahlara kadar çalışma." (Reeves, 2003: 150).

Sanayi Devrimi'nden önce doğal bir nitelik taşıyan çalışma, endüstri sonrası dönemde ise daha yapay bir hal almıştır. Dolayısıyla endüstriyel zaman endüstri sonrası zamandan tam anlamıyla kopuş yaşamıştır. Günümüzde geline nokta ise zaman kavramı çalışma ilişkilerinde yeniden köklü bir değişime maruz kalmıştır. Bilgi çağı olarak adlandırdığımız bu dönemde üretim süreçlerini bilgiyi üretme yeteneği yönlendirmiş, bilgiyi üreten, inovasyona gerektiği kadar kaynak ayıran ülkeler başka ülkelere kıyasla daha fazla ön plana çıkmaya başlamışlardır. Bilgi ve endüstri ilişkileri de zamanın değişen dinamiğini ve standart dışı çalışma şekillerini ön plana çıkarmıştır. Özellikle tele çalışma, evde çalışma, esnek çalışma gibi elastikiyet ve rahat çalışma konseptleri çalışma zamanının olağan seyrini yeniden değiştirmiş, çalışma saatleri kalıplaşmış zaman dilimini içeren bir kavram olmaktan çıkmıştır. Son dönemde çalışmadan kastedilen işgörenin belirlenen zaman dilimi içerisinde işini yapmış olması değil; işini tamamlamış olmasıdır. Bu bağlamda endüstri sonrası dönemde çalışmanın yapay seyrinden doğal ritmine bir dönüş söz konusu olmuştur. Buradan hareketle makalenin temel konusu endüstri sonrası

dönemde çalışma ‘zamanının’ temel dinamikleri, çalışmanın temel değişen yönü ve çalışma zamanının geçirdiği temel değişim ve dönüşüm olacaktır.

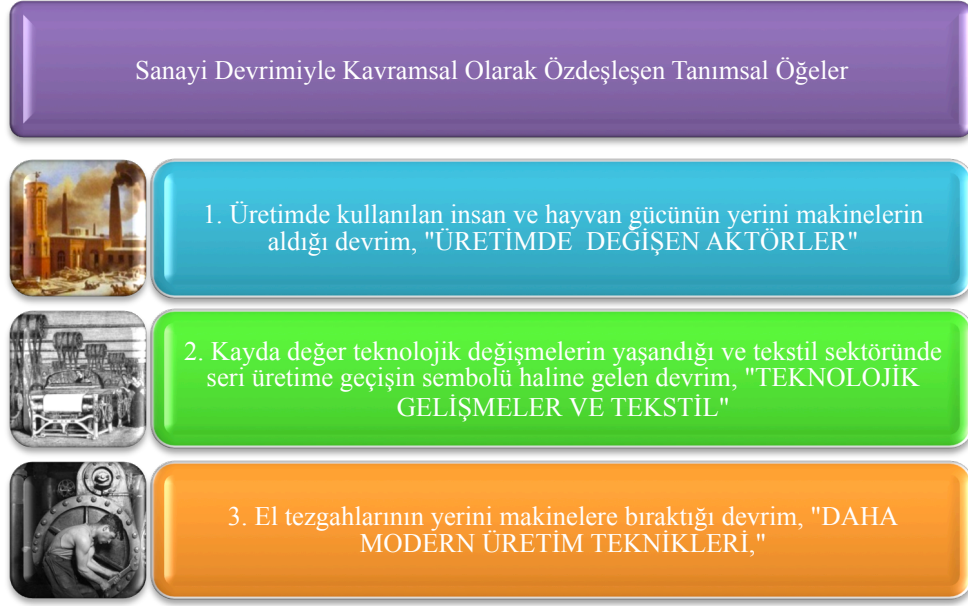
1.1. Çalışma İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası Olarak Sanayi Devrimi

Bilim adamlarının çoğu tarafından ifade edildiği gibi 18. yy. o güne kadar tarih içerisinde görülmemiş derecede birçok şeyin değiştiği ve birçok şeyi değiştiren bir olgunun ortaya çıktığı bir dönem olarak nitelendirilmektedir. Bu dönemde sosyal hayatta bu kadar değişimin gerçekleşmesini sağlayan en önemli tarihsel kırılma noktası ‘Sanayi Devrimi’dir. Tabii ki Sanayi Devrimi çıktı olarak değerlendirildiğinde yalnız başına gerçekleşen salt bir olgu değildir. Aksine bu olguyu hazırlayan bazı etmenler söz konusudur. Bunlar içerisinde en önemli olanları Avrupa aydınlanmasının başlangıcını oluşturan Rönesans hareketleri ve Fransız Devrimi’dir. Bu yüzyılda ortaya çıkan söz konusu gelişmeler ilerleyen dönemlerin teknolojik, sosyolojik, siyasi ve hatta kültürel gelişmelerinin zeminlerini de oluşturmuştur (Ekin, 1989: 1).

1750 ve 1850’li yıllarda ortaya çıkan Sanayi Devrimi, kapitalist anlayışın ortaya çıkmasına paralel olarak piyasa ürün giriş çıkış serbestisinin olduğu ve piyasaya müdahale edilmeyerek piyasanın tamamen kendi oluşturduğu mekanizmalara göre yönetildiği liberalizmin oluşup yerleşmesini sağlamıştır. Liberalist doktrin gelişim aşamalarından biri olan bu devrim, sonuç itibarıyla insanı doğaya egemen kılmış, burjuvaziye iktidara getirerek ekonomik liberalizmin sloganı haline gelen ve “laissezfairelaissepasser” olarak ifade edilen “bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler” şeklindeki düşüncüyü de sosyal hayatın akışı içerisine sokmuştur. Bireyselliğin ön plana çıktığı Sanayi Devrimi’nden sonraki süreçte “işbölümüne dayalı üretim, büyüyen sermaye birikimi, rasyonel hesap ve çıkarlar, sanayi girişimlerinden doğan sınıfsal ayrımlar” ile yepyeni bir toplumsal yapı ortaya çıkmıştır. Bu toplumsal yapının en önemli özelliği toplumun genelini değil de bireyi ön plana çıkararak ve kendinden başkasını düşünmeyen, ekonomik çıkarlarına değer veren insan prototipi olan ‘homo economicus’ kavramıdır (Halis, 2002: 88, 89). Verilen tüm bu bilgilerden hareketle sosyal tarihçilerinde ortaya koyduğu gibi Sanayi Devrimi, etkileri bugün de hissedilen dünyayı kökünden değiştirecek bir olgu şeklinde ele alınmalıdır (Ekkehart, 1973: 186).

Birçok ülkeyi farklı derecelerde etkileyen Sanayi Devrimi, karmaşık teknolojik inovasyonu içine alan insan gücünün yerini makinelerin ve seri üretimin ikame ettiği, elle yapılan işlerin üretimle yer değiştirdiği ve sonunda modern bir ekonominin olduğu bir olgudur (Landes, 2003: 1). Kelime anlamı açısından değerlendirildiğinde Sanayi Devrimi’nin çağrıştırdıkları aşağıdaki şekilde belirtilmiştir.

Şekil 1. Sanayi Devrimi ve Çağrıştırdıkları

Kaynak: Landes David S. The Unbound Prometheus, Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to The Present, Cambridge University Press, Second Edition, 2003, s. 1.

Sanayi Devrimi öncelikle üretim aktörlerinde meydana gelen değişim tanımlanmaktadır. Söz konusu değişim trendi ile el tezgahları terk edilmiş, üretim daha seri, kitlesel ve son derece hızlı bir hale gelmiş, yerel üretim değişkenleri yerine küresel üretim parametreleri kullanılmaya başlanmıştır. Teknolojide ve modern üretim tekniklerinde yaşanan değişimler öncelikle kendini Sanayi Devrimi'nin ilk dalgası olarak tanımlanan tekstil sektöründe hissettirmiştir (Şekil 1; Langton, 1984: 145). Bu durum sadece üretim şekillerini değil ayrıca yönetim süreçlerini de değişime uğratmıştır. Bir dizi köklü değişikliğe sebep olan Sanayi Devrimi'nden sonraki süreçte yönetim anlayışında yaşanan değişim Yılmaz tarafından şu şekilde ortaya konmuştur (Malik, 2003: 258).

“Üretimin tarıma dayalı olduğu toplumdan, 18. Yüzyıl sonlarına doğru yaşanan Sanayi Devrimi ve beraberinde getirdiği endüstri toplumu, birçok sosyal değişim sürecinin yaşanması sonucu ortaya çıkmıştır. Sanayi Devrimi ile birlikte yaşanan toplumsal değişim, üretim ilişkilerini belirleyen hammadde, enerji, emek, zaman vb. gibi faktörlerin, sosyal, ekonomik, politik alanlarda etkilerini ortaya koymuştur. Yaşanan bu değişim süreci ile birlikte, 20. Yüzyılın başlarında yönetim anlayışında ve yönetime yaklaşımda yeni kuramların ve uygulamaların ortaya çıktığı görülmektedir. Bu dönemde yönetimin babası olarak adlandırılan Frederick Winslow Taylor'un, klasik (geleneksel) yönetim anlayışından farklı olarak yeni bakışlar ve yaklaşımlar ortaya koyması, yönetimin bir bilim dalı olmasına ve kabul görmesi yönünde büyük katkılar sağlamıştır. Taylor ile birlikte Frank ve Lilian Gilberth, Henry L. Gantt, Carl Barth, Henry Fayol, Elton Mayo vs. gibi uzmanlar bugünkü çağdaş yönetim biliminin temellerini atmışlardır.”

Sanayi Devrimi'nin sosyolojik yaşam üzerinde neden olduğu değişiklikler oldukça fazladır. Sosyolojik olarak bu devrimin etkilerinden toplumun tüm kesimleri etkilenmiştir. Hatta devrim, işçi ve işveren sınıfı gibi yeni toplumsal sınıfların ortaya çıkmasına neden olmuştur. O güne kadar köylerinde yaşayan köylüler köylerden kentlere göç etmiş, tarım merkezli çalışma koşulları tam anlamıyla değişmiş, yeni çalışma ve yaşama koşullarının ortaya çıkması sanayi bölgelerinde kentleşme olgusunun ortaya

çıkışına zemin hazırlamıştır. Kentleşme hareketleri endüstrileşmeye ivme kazandırmış çok kısa bir zaman dilimi içerisinde endüstri kentlerinin varoşlarında yaşayan işçi sınıfları ortaya çıkmış, eskinin bilinen zanaatları terk edilmiş ve küçük zanaat hayatının usta ve kalfaları endüstri devriminden sonra görülen fabrikaların vasıflı ve yarı vasıflı işçileri haline gelmiştir (Ekin, 1989: 2, 3).

Sanayi Devrimi dünyada ticaretin serbestleşmesine olanak tanıyarak ekonomik ilişkiler ağının gelişmesine zemin hazırlamış ve bu sayede dünya genelinde ticaret daha küresel ölçekli bir hal almıştır. Bu durum sanayileşmeyle birlikte gelen liberal hareketin ekonomi alanında kavramsallaşmış durumunun bir sonucudur (Ateş, 2006: 27, 30). 1768 yılında buhar makinesinin icat edilmesiyle başlayan, sosyal ve ekonomik hayatta birçok değişimin de öncüsü olan Sanayi Devrimi o güne kadar yaşanmamış birçok ilkin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Fabrikalarda çalışmak üzere ortaya çıkan işçi sınıfı bunun en önemli göstergelerindendir (Güvercin, 2004: 89).

Yeni teknolojilerin hızlı ekonomik gelişmelere neden olduğu düşüncesinden hareketle, Sanayi Devrimi'yle birlikte üretim hacmi ve üretim çeşitliliği artmıştır (Mokyr, 2003: 27, 28). Sanayileşmenin ilk yıllarında ilk sanayi hamlesi dokuma endüstrisinde yaşanmıştır. 1761 ve 1780 yılları arasındaki dönemde dokuma sanayi oldukça önemli ilerlemeler kaydetmiştir. 1769 ve 1780 yılları arasında Ark Wright ilk pamuk eğirme makinesi yaptırarak dönemin en önemli dokuma fabrikatörü haline gelmiştir. Wright'ın ardından Cartewight yine dokuma endüstrisi alanında yaparak dokuma tezgâhını icat etmiştir. Son olarak 1769 yılında James Watt'ın buhar makinesini bulmasıyla dokuma endüstrisi makineye dayalı bir endüstri haline gelmiştir. Böylece Sanayi Devrimi'nin işletme ve üretim ölçeğindeki hikâyesi başlamış oldu. Dokuma sanayinde yaşanan devrimi demir-çelik, ulaştırma, kimya, elektrik, yakıt sanayi takip etti(Türkdoğan, 2009:45-47). Teknolojik rekabetin, başarılı inovasyon tekniklerinin ve girişimciliğin sembolü olan Sanayi Devrimi bu yönüyle ele alındığında birdenbire meydana gelmeyen; hazırlık ve olgunlaşma safhalarını içeren çok yönlü bir kavram olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle Amerika'da özellikle kitle üretimi sistemlerinin sembolü haline gelen fordist akımın İngiltere'de buharlı makinenin icadıyla çok önceleri ortaya çıktığı söylenilebilir (Scranton, 1999: 45 ve fordizmle ilgili ayrıca bkz. Özdemir, 2012: 10; Uusitalo ve Mikkola, 2010: 25).

Sanayi Devrimi üretim, sermaye birikimi, ücret ve işgücünde meydana gelen artış parametreleri dikkate alınarak analiz edildiğinde yine bu noktada Crafts'a göre 1760-1873 yılları arasında üretim hacminde her yıl 0.6'dan 2.4'e, sermaye birikiminde 0.25'ten 0.90'a, işgücü artışında ise 0.35'ten 0.75'e dikey bir yükselme meydana gelmiştir. Bu durum aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (Crafts, 2004: 522 ve Crafts, 1995: 752).

Tablo 1. İngiltere Sanayi Devrimi'nde Meydana Gelen Büyüme (%)

	Üretim Artışı	Sermaye Artışı	İşgücü Artışı
Yıllar			
Crafts			
1760-1780	0.6	0.25	0.35
1780-1831	1.7	0.60	0.80
1831-1873	2.4	0.90	0.75

Kaynak: Nicholas Crafts, "Productivity Growth in The Industrial Revolution: A New Growth Accounting Perspective", The Journal of Economic History, Vol 64, No 2, June 2004, s. 522 ve Nicholas Crafts, "Exogenous or Endogenous Growth? The Industrial Revolution Reconsidered", The Journal of Economic History, Vol 55, Number 4, 1995, s. 752.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi üretim, sermaye ve işgücü parametreleri göz önüne alınarak Sanayi Devrimi değerlendirildiğinde 1760 ve 1873 yılları arasında söz konusu üç kriterde ciddi anlamda artışlar meydana gelmiştir. Örneğin, 1760-1780 yılları arasında % 0.6 olan üretim artışı 1780-1831 yıllarında % 1.7'ye çıkmış ve son olarak 1831-1873 yılları arasında ise % 2.4 seviyesine ulaşmıştır. Diğer taraftan sermaye artışı 1760-1780'li yıllarda % 0.25 iken 1831-1873 yılları arasında % 0.90'lara ulaşmıştır. Aynı şekilde bazı kırılmalara rağmen 1760 ile 1873 yılları arasında üretim hacminin artmasıyla birlikte işgücünde % 0.402'lik bir artış farkı meydana gelmiştir. Dolayısıyla tüm bu kriterler göz önüne alınarak kır yaşamını önemli ölçüde azaltan Sanayi Devrimiyle ilgili genel bir değerlendirme yapıldığında üretim, sermaye ve işgücü parametreleri içerisinde en fazla artışın üretimde meydana geldiğini söylemek mümkündür (Housel, 2008: 4).

Ulusal ve uluslararası anlamda engelleri kaldırarak ekonomik büyümeyi ilke haline getiren Sanayi Devrimi, 18. yüzyılda tarım döneminden sonra İngiltere'de ortaya çıkan, insanlığın gelişim tarihinde oldukça önemli rol oynayan, ülkeleri sanayileşmiş ve sanayileşmemiş ülkeler olarak iki gruba ayıran temel bir parametredir. Bu bağlamda her ne kadar bazı ülkeler 20. yüzyıla kadar sanayi hamlesi yapmasalar da sanayileşme küresel gelişmenin başka bir adımıdır (Yılmaz, 2008: 1; Dubnick ve Holt, 1985: 115). Sanayi Devrimi fabrikaların ve buharla çalışan büyük makinelerin insan gücünün yerini aldığı, tren ve buharlı gemiler gibi ulaşım araçlarının geliştiği, 'çalışma' paradigmasının değişerek üretim artışının gerçekleştiği bir dönemdir (Pierce, 2005: 4, 5). Bu dönemde meydana gelen üretim artışı aşağıdaki tabloda görülebilir (Voth, 2003: 222).

Tablo 2: Sanayi Devrimi Esnasında Meydana Gelen Üretim Artışı ve Verimlilik Düzeyi (%)

Yıllar	Charles Feinstein (1981)	N.F.R. Crafts (1985)	Crafts and C.K. Harley (1992)	PolAntrasandVoth (2003)
A. Çıktı				
1760-1800	1.1	1	1	
1801-1831	2.7	2	1.9	
1831-1860	2.5	2.5	2.5	

B. Üretim Artışı				
1760-1800	0.2	0.2	0.1	0.27
1801-1831	1.3	0.7	0.35	0.54
1831-1860	0.8	1	0.8	0.33

Kaynak: Hans Joachim Voth, "Living Standards During The Industrial Revolution: An Economist's Guide, The American Economic Review, Vol 93, No 2, Papers and Proceedings of the One Hundred Fifteenth Annual Meeting of The American Economic Association, Washington D.C, January 3-5, May, 2003, s. 222.

Tablo 2'ye göre Charles Feinstein (1981), Nicholas Crafts (1985), Charles Knickerbocker Harley (1992) ve Pol Antranas ve Voth (2003) gibi ekonomi alanında çalışmalar yapan bilim adamları Sanayi Devrimi'nden sonra meydana gelen üretim artışlarına değinmişlerdir. Tablo 2'de görüldüğü gibi tüm akademisyenlerin değerlendirmelerine göre 1760-1860'lı yıllarda bazı dalgalanmaların varlığına rağmen genel anlamıyla üretim artmıştır. Örneğin, Crafts ve Harley'e göre 1760-1800 yılları arasında 0.2 olan üretim miktarı 1831 ve 1860 yılları arasında 1'e çıkmıştır. Söz konusu tabloda gösterilen tüm veriler belirtilen yıllarda sanayileşmeyle birlikte seri üretimin ortaya çıktığı ve bunun da mal üretimini artırdığını doğrulamaktadır. Bu bağlamda geleneksel üretim tarzının (manifaktür) değiştiği, seri üretimle birlikte arz fazlasının kapitalizmi doğurduğu birçok sosyal gelişme ve değişimin öncüsü olan Sanayi Devrimi'nin çıktılarıyla ilgili olarak aşağıdaki tespitlerde bulunulabilir (Küçükkalay, 1997: 51 ve Ekin, 1989: 3).

- Sanayide fabrika anlayışının gelişmesi, üretim-tüketim ve pazarlama diyalektiğini köklü bir şekilde değiştirmiştir.
- Hızlı bir kentleşme süreci ortaya çıkmış ve bu sürece bağlı olarak göç hareketlilikleri yaşanmış ve sosyal çözülmeye bağlı olarak sanayi kentleri meydana gelmiştir.
- O güne kadar belirgin olmayan sosyal sınıflar ortaya çıkmıştır. Sanayileşme parametresi ele alınarak değerlendirildiğinde bunlardan en önemlisini işçi ve işveren sınıfları oluşturmaktadır.
- Kitle üretimine geçilmesi o dönemde var olan zanaat ve lonca hayatına ket vurmuştur.
- Endüstrileşme sosyolojik boyutlarıyla değerlendirildiğinde bireyselliği getirmiş ve 'modern sektör istihdamı' ön plana çıkmıştır.
- Ülkelerin iş güçlerinde statü, kariyer, meslek ve vasıf yönüyle önemli değişiklikler meydana gelmiştir.
- Milli gelirlerin önemli bir miktarı sanayi ve hizmet sektöründen elde edilmeye başlanmış, beşeri sermaye stokunun niteliği ve niceliği tamamen değişmiştir.

1.2. Modern Dünyada Zaman Kavramı

Zaman, göreceli olması nedeniyle tanımlanması oldukça zor olan kavramlar bir tanesidir. Kimilerine göre hızlı, kimilerine göre yavaş olan ve varlığını sürekli hissettiğimiz zaman kavramının en önemli özelliği kişiden kişiye değişen bir olgu olmasıdır. Zaman, tanımsal olarak ele alındığında bir olayın başlangıcı ve bitişi arasındaki geçen süre olarak ele alınabilir. Göreceli bir niteliğe sahip olan zaman kavramının dar, kalıplaşmış ve sınırları belirli bir konsept olarak ele alınamaması kavramsal çıkış noktası yönüyle değerlendirildiğinde bazı handikapları da beraberinde getirmektedir. Kimilerine göre zaman; asırlar, yıllar, aylar ve yıllarla özdeşleşmişken kimilerine göre ise daha mikro ölçekli saatler,

saniyeler ve saliselerin 'değer' niteliği taşıyan bir ifadesidir. Dolayısıyla zaman hem göreceli hem de olaylar arasındaki bağlantıyı sağlayan bir kimliktir.

Kıralanamaması, satın alınamaması, satılamaması, biriktirilememesi, çoğaltılamaması, ödünç alınıp ödünç verilememesi nedeniyle zaman, diğer kaynaklara benzememektedir. Zamanla ilgili yapılabilecek tek şey ancak onun harcanmasıdır (Yılmaz ve Aslan, 2002: 25). Zaman, günümüzde herkesin yaygın olarak paylaştığı bir dilimi ifade etmektedir ve gerçek anlamıyla zaman günümüzün işverenidir. Toplumda yaşayan bireylerin karşılaştıkları en etkili problem türü her şeyin zamanında ve yerli yerinde yapılamaması konusudur. Bazıları için zaman merkezli bu tür problemler az miktarda yaşanırken diğerleri için ise günün belirli bölümlerinde sık sık tecrübe edilmektedir. Bireylerin çoğu sosyal yaşantı içerisinde her şeyin istenildiği gibi gitmemesinden ve zamanında bitirilememesinden, zamanın yetmemesinden yakınmaktadır. Zaman, toplumun merkezinde bir 'güç' faktörü olarak değerlendirildiğinde, günümüzün gelişmelerine yön veren en temel dinamik ve anahtar kaynak olarak değerlendirilebilir (Forsyth, 2010: 1).

Zaman kavramı çalışma ilişkileri bağlamında ele alındığında işverenlerin işgörelere para ödemelerinin en önemli nedeni işgörelerin o iş için harcadıkları süredir. Dolayısıyla işyerinde işgörelerin harcadıkları her bir zaman paradır. Yani işgörelerin işverenin parasını akıllıca harcama gibi sorumlulukları bulunmaktadır. Kullanıldığında ikame edilemeyen zaman, harcandığında geri getirilememektedir. Örneğin, televizyon karşısında geçirilen otuz dakika asla geri getirilemeyecektir (Roberts, 1998: 2, 3). Bu bağlamda zaman kavramı ve çağrıştırdıkları aşağıdaki şekilde görülebilir.

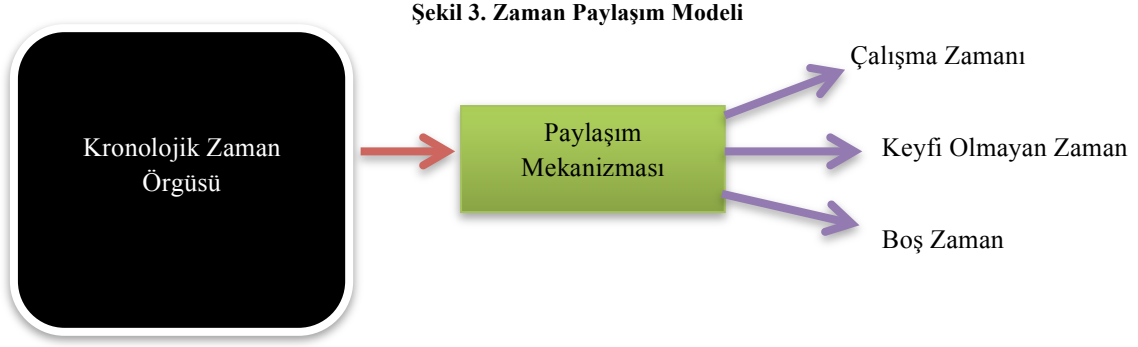
Şekil 2. Zaman Kavramının Günümüze Yansımaları

Hızlı hareket eden dünyada zaman, amaçlara ulaşmanın ve tatmin olma duygusuna sahip olmanın en önemli adımıdır. Zamanın insan yaşamına bu kadar egemen olduğu sosyolojik dönemde insan hayatı da kısmen acecelikle dolu, kronometreyle ölçülebilen bir alan haline almıştır. Yaşadığımız dünyada zamanın en değerli hale geldiği durumsal çerçeve çok çalışmanın en temel prensip olarak benimsendiği iş ilişkilerinin ve endüstrinin merkezidir. Endüstrinin yaygın olduğu yerlerde çalışanlar için zaman oldukça önemlidir. Özellikle sanayi bölgelerinde bulunan lokasyonların en meşgul yerler olduğu düşüncesinden hareketle günümüz örgütlerinin en temel özelliği etkili zaman yönetimi uygulamalarına ağırlık vermeleridir. Çünkü bu tür örgütlerde zaman parayla eşdeğerdir (Harris, 2008: 12). İnsan hayatının merkezine bu kadar giren ve dünyayla özdeşleşen ya da dünyanın sayısal hafızası olan zamana kronolojik bir bakış açısıyla bakıldığında ortaya çıkan tablo aşağıdaki gibidir (Harris, 2007: 5).

- ✚ Yaklaşık 13.7 milyar yıl önce tek bir nokta halini alarak küçülen evren, patlayarak büyük bir galaksi haline aldı.
- ✚ 300.000 yıl sonra evren birkaç bin derece dondu.
- ✚ 12 milyar yıl önceden başlamak üzere gökyüzündeki ilk yıldız parlamaya başladı ve milyarlarca yıldız kümesi galaksi haline geldi.
- ✚ Yaklaşım 3.5 milyar yıl önce dünya yüzeyinde ilk canlı organizma ortaya çıktı.
- ✚ 1.5 milyar yıl önce ilk karmaşık hücre ve çok hücreli canlılar evrende görülmeye başlandı.
- ✚ 600 milyon yıl önce ozon tabakası oluşmaya başladı.
- ✚ 65 milyar yıl önce dinazor nesilleri yok oldu ve dünya memeli hayvanların egemen olduğu bir döneme girdi.
- ✚ 2 ile 1.5 milyon yıl önce ilk insan türü olarak adlandırılan Homo habilis yeryüzüne gönderildi.
- ✚ 250.000 yıl önce tarımla uğraşan homo sapiensler ortaya çıktı.
- ✚ 100.000-13.000 yıl önce ilk insanlar dünyanın değişik bölgelerine göç etmeye başladılar.
- ✚ 5.000 yıl önce ilk şehirler ve medeniyetler inşa edildi.
- ✚ 500 yıl önce küresel takas ekonomisi (trampa) ortaya çıktı.
- ✚ 200 yıl önce Sanayi Devrimi, Fransız Devrimi gibi insanlık tarihinde çığır açan sosyo-ekonomik ve sosyo-politik olaylar meydana geldi.

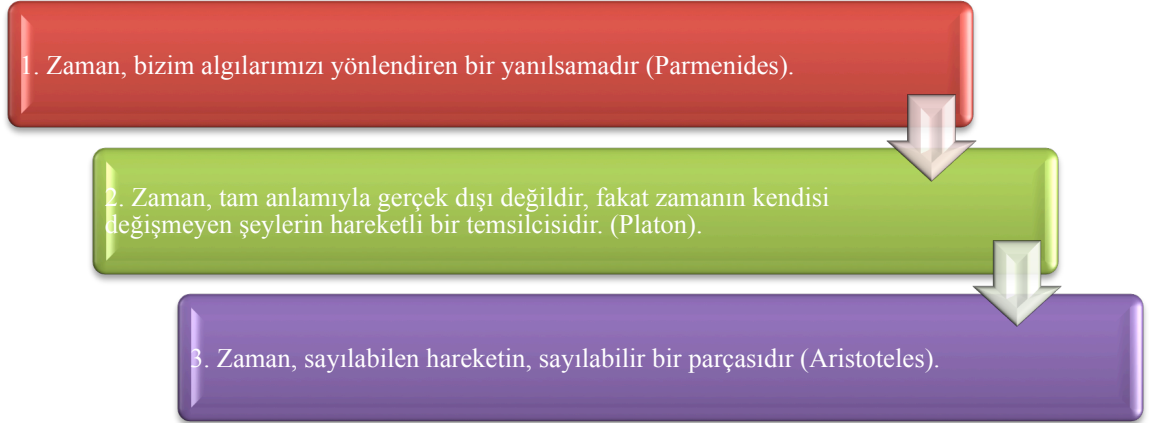
Sanayi Devrimi'yle birlikte çalışma ilişkileri sistematığında köklü değişikliklere neden olan zaman, ileriye dönük olarak gelecek nesillerin hayatını 'kronolojik bir hayat' örgüsüyle kaplamış; başta insanlar olmak üzere toplumun tüm üyeleri zamanın köleleri haline gelmiştir. Özellikle sanayileşmeyle birlikte boş zaman kavramının oldukça önemli hale geldiği bu süre içerisinde çalışma zamanı ile boş zaman olguları paradoksal bir diyalektik şekline dönüşmüştür. Bu durum aşağıdaki modelle ifade edilmektedir (Davies, 1994: 100).

Kaynak: Gary Davies, "WhatShould Time Be?", European Journal of Marketing, Vol 28, No 8/9, 1994, s. 101.

İnsan hayatının doğallıktan sıyrılarak mekanik bir yola girdiği süre olan sanayileşmeyle birlikte zaman kavramı da doğallıktan kurtularak kronik ve kronolojik bir hale bürünmüştür. Şekil 3'te de ifade edildiği gibi bu dönem zarfında en önemli olgu, zamanın paylaşımı ve etkili kullanımıdır. Sanayi toplumunda çalışma zamanı ve boş zaman olmak üzere iki temel kavramsal parametre ortaya çıkmıştır. Başka bir ifadeyle sanayileşmeyle birlikte kronolojik ve rutin bir sosyal hayat olgusu ortaya çıkmıştır. Modern dünyada ise zamanın ifade ettikleri aşağıdaki şekilde özetlenmiştir(Fraser, 1986 (der.) Fraser, Lawrence, Haber, 1986: s 24'ten alıntılan Dursun, 2000: 193).

Şekil 4. Modern Dünyada Zaman ve İfade Ettikleri

Kaynak: Fraser, J.T. (1986) "Theproblems of exportingFaust", Time, Science, Society in China and the West: The Study of Time içinde, (der.) J. T. Fraser, N. Lawrence, F. C. Haber, University of Massachusetts Press, Amherst, s. 24'den aktaran Çiler Dursun, "Zaman: Modern ve Postmodern", Toplum ve Bilim Dergisi, Bahar 2000, s. 193.

'Hayat zamandır.' düşüncesinden yola çıkılarak dünyada meydana gelen olayların temel örgüsü olarak zaman kavramı, dünyanın yaratıldığı ilk günden günümüze kadar sürekli var olmuştur. Sahip olunması mümkün olmayan zaman kavramı mekânla birlikte düşünüldüğünde küreselleşmenin ortaya çıkmasına paralel olarak farklı bir boyuta girse de sahip olduğu evrensel değerlerden hiçbir şey kaybetmemiştir. Daha açık ifadesiyle zaman, hala değiştirilemeyen, biriktirilemeyen, çoğaltılamayan, sahip olunamayan bir olgudur (Leopold ve Karsten, 2003: 403; Dobbins ve Pettman, 1998: 18).

Zamanın tasavvufta, fizik biliminde ve felsefede çok farklı çağrışımları bulunmaktadır. Tasavvufta yolculuk, fizik biliminde relativite ile özdeşleşen kavram, tarihi bakış açısıyla

değerlendirildiğinde ‘olay örüntüsü’ olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle zaman, bir işi bitirmenin, bir yere varmanın, bir yolculuk başlangıcının, doygunluğa ulaşmanın başka bir adıdır. Zaman, ayrıca nasıl geçtiği belli olmayan ve tam anlamıyla başlangıcı ve bitişi anlaşılamayan oldukça değerli bir birimdir. Günümüzde ise zaman, para veyahut para birimidir. Tüm bu açıklamalardan hareketle zamanın çok yönlü, dinamik ve sürekli değişen bir bakış açısının yansımaları olduğu vurgulanabilir.

1.3. Sanayi Öncesi Dönemde Zaman

Sanayi öncesi çalışma yaşamıyla ilgili vurgulanması gereken tek gerçeklik bu döneme yönelik olarak sahip olunan bilgilerin azlığıdır. Bu dönemin temel özelliklerini ortaya koymak için yapılması gereken en önemli şey ise tanımlayıcı bir perspektiften ziyade bu dönem özelliklerinin temel altyapısını oluşturmaktır. Sanayi öncesi çalışma ilişkileri neredeyse göçebe topluluklar ile aynı düzeydedir. Tıpkı göçebe toplumlarda olduğu gibi, sanayi öncesi toplumlarda da sosyal yapı içerisinde 09.00-17.00 şeklinde belirtilen bir zaman sınırlaması söz konusu değildir. Başka bir ifadeyle çalışma zamanı, dinlenme ve çalışma olmak üzere rutin dilimlere ayrılmamıştır (Grint, 1998: 59). Sanayi öncesi toplumların ön plana çıkan özelliği ekonomiye yön veren temel üretim aracının dokuma ve tekstil işlerinde kullanılan el tezgâhları olmasıdır (Landers, 2005: 455).

Sanayi öncesi ve sonrası toplumlar özellikle işgücünün bölünmesi ve örgütlenme konularında birbirlerine taban tabana zıt özellikler taşımaktadırlar (Andersen ve Taylor, 2008: 132).Başta “bağlı oldukları ekonomik ve toplumsal dizgelerin birer parçası, minyatürü ve aynası” niteliğinde olan kent kavramının ortaya çıkması olmak üzere sanayi öncesi dönemde kentleşme olgusunun yaşanmadığı görülmektedir. Kentler dahi sosyal hayatın birer yansıması olarak tarihsel dönemlerin izlerini taşımakta ve tarihle ilgili pek çok şey anlatmaktadır. Nitekim uygarlığın ve medeniyetin sembolü olan kent paradigması, sanayi öncesi ve sonrası olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Sanayileşmenin de bir nevi uygarlık ve medeniyet düşüncesi olduğundan hareketle kentlerle ilgili aşağıdaki tespitlerde bulunulabilir (Keleş, 2005: 9, 10).

“Kentsel yaşamla uygarlık arasında yakın bir ilişki olduğunu varsayan görüşler yaygındır. O kadar ki, bu görüşler, kimi dillerdeki kent ve uygarlık karşılığı sözcükler arasındaki benzerliği de kanıt olarak kullanma eğilimindedirler. Latin dillerinde uygarlık (civilization) ve kent (city, civitas), Arapçadaki medeniyet, medeni ve kent (medine) gibi sözcükler arasındaki köken benzerliği uygarlıkların kentlerden kaynaklandığını düşündürmüştür. Yunanca’daki kent (polis) sözcüğünün de siyaset (politiae) ile aynı kökten kaynaklandığı bilinmektedir. Kentsel yaşamın uygarlığın beşiği olarak algılanması, kimi dillerde, kibarlık (civilité) ve görgü (urbanité) sözcüklerinin de kent kökünden türetilmelerine yol açmıştır. Bir başka deyişle, kibarlık ve görgü kent insanına özgü özellikler olarak algılanmaya gelmiştir.”

Sanayi öncesi toplumların temel sosyolojik dinamiklerine bakıldığında hayvancılık, toplayıcılık ve atıcılık olgularının oldukça ön plana çıktığı görülmektedir. Bu dönem toplumlarının en önemli özellikleri arasında geçimlik düzeyde ekonomik gelire sahip olmaları ve kır merkezli bir yaşantı sürmeleri bulunmaktadır. Tarım toplumlarının gelişmesiyle birlikte üretim daha büyük ölçekli ve masif bir hal almış ve işgücü kast sisteminde ve kölelik anlayışında olduğu gibi sosyal ayrımlara tabi tutulmuştur. Toplumların sosyal yapılarına göre bölünmesi gelişen teknolojiyle doğru orantılıdır. Tüm toplumlar

teknolojiyi insan ihtiyaçlarını karşılamak için kullanmaktadırlar. İster yontma taş devrinden kalma bir balta ister bilgisayar olsun teknoloji, toplumsal süreçleri yönlendirmenin en temel anahtarı niteliğindedir. Bu bağlamda sanayi öncesi toplumların temel özelliği toprağı geçim aracı olarak kullanmalarıdır. Tarım yapılabilecek kara parçasının oldukça önemli olduğu bu toplumlar da teknolojinin gelişimine göre 'avcı ve toplayıcı', 'kır ve köy yaşamına endeksli', 'bahçe kültürüne sahip' ve 'tarım' toplulukları olarak gruplandırılabilir. Bu toplulukların temel özellikleri aşağıdaki tabloda belirtilmiştir (Andersen ve Taylor, 2008: 132).

Tablo 3. Sanayi Öncesi Toplum Türleri ve Özellikleri

Endüstri Öncesi Toplumlar ve Özellikleri		Ekonomik Özellik	Sosyal Örgütlenme	Örnekler
	Avcı ve Toplayıcı Toplular	Ekonomik faaliyetler avcılık ve toplayıcılığa bağlıdır.	İşgücü ayrımı belirgin ve katı olmamasına rağmen toplumsal örgütlenme içerisinde cinsiyet oldukça önemli bir yere sahiptir. Çok az sermaye mevcuttur.	Küçük insanların yaşadıkları Orta Afrika Bölgesi
	Kır ve Köy Yaşamına Endeksli Toplular	Bu topluluklar göçebe topluluklar ile aynı özelliklere sahiptir. Ekonomik üretimin büyük bir kısmı evcilleştirilmiş hayvanlara bağlıdır.	Elit bir üst sınıfın bulunması ve cinsiyetler arası ilişkileri belirgin bir şekilde farklılaşması nedeniyle avcı ve toplayıcı toplumlardan oldukça farklıdır.	Afrika ve Ortadoğu'da Yaşayan Bedeviler
	Bahçe Kültürüne Sahip Toplular	Yerleşik hayata ciddi anlamda geçmiştir. Tarım hayatı kısmi tahıl üretimine bağlıdır.	Toplum içerisinde mevcut halde bulunan farklı meslek gruplarıyla birlikte sermaye birikimi ve işgücü ayrımı oldukça belirgindir.	Meksika'da bulunan Aztekler İnkâ medeniyeti
	Tarım Topluları	Teknolojinin etkili kullanılmasına paralel olarak ekonomik hayat tam anlamıyla büyük ve kitlesel tarımsal üretime bağlıdır.	Toplum içerisinde üst ve alt sınıflar ve bu sınıflar içerisinde kölelik anlayışının olduğu bir kast sistemi dahi mevcuttur. Toplumun üst sınıflarını toprak sahipleri, alt sınıflarını ise tarım işçileri oluşturmaktadırlar.	Amerika'nın Güney Kısımları ve Sivil Savaş Öncesi Dönem

Kaynak: Margaret L. Andersen ve Howard F. Taylor, Sociology Understanding A Diverse Society, Thomson Learning Incorporation, Fourth Edition, USA, 2008, s. 132.

Mekanik üretimin kökenlerinin basit tarım aletlerinin kullanıldığı endüstri öncesi toplumlarda aranması gerektiği düşüncesinden yola çıkılarak Tablo 3'te de belirtildiği gibi sanayi öncesi toplumlara avcı ve toplayıcı, kır ve köy yaşamı merkezli, bahçe kültürünün ön planda olduğu ve son olarak da tarım toplulukları olmak üzere dört grupta incelemek mümkündür. Ekonomik özelliklerine ve sosyal

örgütlenmelerine göre farklılıklar gösteren bu dört toplum yapısının en önemli özelliği geçimlerini topraktan sağlamaları ve kapital birikimlerinin olmamasıdır. Tarım aletlerinin gelişiminin büyük ölçüde ‘teknik’ kavramına bağlı olduğu ve ekonominin merkezinde fabrika ve firma değil de bireyin olduğu düşünülürse bu topluluklar meslek dönüşümü olarak ‘zanaatkarın işçiye’ evrilmesi noktasında birer prototip niteliğindedirler (Güzel, 2008: 54 ve Patten, 1977: 296).

Kelimenin tanımsal öğelerinin dönemlere göre değişiklik gösterdiği düşüncesinden hareketle çalışma ilişkileri ekseninin tamamen farklı olduğu sanayi öncesi dönemde zaman kavramının diyalektiği de farklılıklar göstermektedir. Örneğin, insanlığın gelişme düzeyinin başlangıcı olarak kabul edilen tarım döneminde zaman tarla ve çiftlikteki işi bitirmenin adıdır. Zamanın bu döneminde ev ve iş hayatı birbirinden kesin çizgilerle ayrılmış değildir. Daha açık bir ifadeyle zaman, ev ve iş hayatını birbirine yakınlaştırmış, kendisini fabrikanın kalın duvarları ve mesai saatleri içerisine hapsedmiş değildir. Zaman yine bu dönemde kişinin anı yaşamak suretiyle o gün içerisinde geçiminin sağlamasının başka bir izdüşümüdür. Kısacası zaman, bu dönemde hayatın ‘doğal’ ritmine kendisini uydurmuştur.

1.4. Sanayileşme Döneminde Zaman

Tarımsal yapılara dayalı toplumsal yapının gerilediği profesyonel ve sistematik anlamda mekanik hayatın başlangıcı olarak ele alınacak sanayileşme döneminin gerçekleştiği 18. yüzyılda zamanı dönüştüren asıl unsur sanayi toplumu olmuştur (Parlak, 2004: 95). Tarihsel açıdan ele alındığında İngiltere sanayi toplumunun ilk merkezidir. Özellikle 1780’li yıllardan itibaren sanayileşme süreci hızlanmış birçok şekilde milyonlarca insanın yaşamında değişiklikler meydana getirmiştir. 1850’li yıllara kadar İngiltere, yeni fabrikaların yapılması, duman tüten sayısız fabrika bacalarının inşa edilmesi ve kitlesel anlamda göçlerin meydana gelmesiyle birlikte köklü değişikliklere maruz kalmış ve tam bir sanayi kenti haline gelmiştir. Arka planını 16. ve 17. yüzyıllarda bilimsel bir devrimin oluşturduğu, malların üretim şekillerini değiştiren Sanayi Devrimi, küçük bir ulus halinde bulunan İngiltere’yi dünyanın en zengin ve en güçlü ülkesine dönüştürmüştür (Smith, 2002: 7 ve More, 2000: 1).

18. yüzyılın ikinci yarısında başlayan, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik anlamda bir dizi değişiklikleri de beraberinde getiren Sanayi Devrimi, hem endüstriyel dönemin başlangıcı hem de yaşam standartlarının yükseldiği bir dönem olarak bilinmektedir. Köklü değişikliklere neden olan sanayileşme süreciyle birlikte uluslararası ticaret önem kazanmış ve modern endüstri dünyasının da temelleri atılmıştır (Rose, 2008: 6). Ticari ağ ekonomisinin ve bilginin geliştiği Sanayi Devrimi, uzun süren bir gelişmenin sonucudur. 1500 ile 1800’lü yıllarla kıyaslandığında birçok yönüyle Ortaçağ daha dinamik bir dönem olarak kabul edilmektedir. 900 yılından 1300 yılına kadar geçen süre ise Avrupa ölçeğinde hem nüfusun hem de kişi başına düşen gelirin arttığı dönem olarak ele alınabilir. Diğer taraftan 1500 yılından 1800 yılına kadar geçen sürede büyüme Kuzey Deniz’i bölgeleriyle sınırlanmış, 16. yüzyılda ise Hollanda altın çağlarını yaşamıştır (Zanden, 2009: 5; Pearson ve Richardson, 2001: 658).

Sanayileşme beraberinde devletlerarası ekonomik ilişkiler ağının gelişmesini ve emperyalizmi getirmiştir. Bu dönemsel perspektifte ulaşım ve iletişim teknolojisinin ön plana çıkması sömürgeci ve sömürge ülke olgularını literatüre kazandırmıştır (Çeken, Okten ve Ateşoğlu, 2008: 85). Sanayileşme, emek yoğun üretim sistemlerinden sermaye yoğun üretim sistemlerine geçişi sağlayarak özgürleşme hareketlerini de tetiklemiştir. Meydana gelen bu olaylar, ilk dönemlerde büyük bir değişim olarak görülse

de bu durum ortaya çıkan işçi sınıfı için ezici ve insan onurunu hiçe sayan çalışma şartları nedeniyle adeta bir kabus olmuştur. Bu durumun en önemli sebebi işçi sınıfının omuzlarında yükselmeye çalışan ve sömürünün her türlüşünün temel kaynağı olan kapitalist düzen anlayışıdır. Fabrika işçiliği çalışma ilişkilerini ciddi manada disiplinize ederek 'boş zaman' kavramının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla işçiler artık boş zaman için çalışmaya başlamışlardır (Ören, 2012: 40-42).

İnsanlık hayatında bir dönemin başlangıcı, ekonomik gelişmenin lokomotif ve öncüsü olan sanayileşmenin başlamasıyla birlikte işçilerle işverenler arasında verilen savaşın en önemli nedeni zaman konusudur. Çünkü bu dönemde çalışma ve zaman kavramları tam anlamıyla doğal retoriğinden kopmuş, işgörenler evden çıkıp işe gitmek zorunda kalmışlardır. Başka bir ifadeyle ev yaşamı ve iş yaşamı şeklinde iki temel diyalektik ortaya çıkmıştır. Bu durum Adam Smith tarafından bütün modern işbölümlerinin en önemlisi olarak kabul edilmekteydi. Kendilerini fabrikaların kalın duvarları arasına hapsetmek zorunda kalan işçi kitlelerini ise işverenler kontrol altına alma ihtiyacı hissediyorlardı. Çalışanların istedikleri saatte fabrikaya gelmeleri ve gitmeleri söz konusu olmadığından fabrika içerisinde işçilerin geçirmiş oldukları zaman, adeta onların işverene karşı ödemek zorunda kaldıkları borcun bir yansıması olarak ifade edilmekteydi. Endüstriyel üretim sürecinin ve iş bölümünün artmasıyla birlikte işçilerin fabrikalarda kaytarma gibi bir lüksü yoktu. Yapılmayan veya eksik yapılan işler üretim sonrasında derhal tespit ediliyordu. Endüstrileşmeyle sadece üretim biçimleri değil; ayrıca zaman da mekanik ve endüstriyel bir hale gelmiş bulunmaktaydı (Reeves, 2003: 150-152; Marktanner ve Nasr, 2009: 237, 238).

Ekonomik büyümenin motor gücü olan endüstrileşme döneminde fazla ve haksız çalışma saatlerinin çok olması nedeniyle zamana karşı savaş açan işçilerin daha az çalışma saatleri hedefine ulaşmaktan başka yolları kalmamıştır. Dolayısıyla fabrika içerisinde tehlikeli ve ağır şartlarda çalışan işçiler için fabrika işleri ayrıca tatmin edici ve ödüllendirici olmaktan oldukça uzaktı. Bu bağlamda işçilerin bu dönem içerisinde verdikleri en önemli uğraş alanı fabrikada geçirdikleri saatleri asgariye indirmek olmalıydı (Reeves, 2003: 150-152 ve Harley, 2003: 812).

Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesinden sonra doğal köklerinden sıyrılan zaman, çalışma kavramıyla birlikte ele alındığında suni bir nitelik kazanmıştır. Bu dönemde zaman, çalışma hayatının 'mekanik' seyrine kendisini kaptırmış, fabrikasyon ve seri üretimle birlikte doğal hayatın yerini mekanik bir hayatın, doğal insanın yerini mekanik bir insanın aldığı dönemdir. Sanayi Devrimi'nin ortaya çıktığı bu dönemde insan yaşamı ve çalışma hayatı kesin çizgilerle birbirinden ayrılmıştır. İşgörenlerin hayatlarına 'çalışma zamanı' veya 'çalışma süresi' şeklinde zaman merkezli kavramlar girmiş ve zaman parayla eşdeğer bir nesne haline almıştır. Sanayi Devrimi'nin baskın olduğu insanlığın bu ikinci döneminde zaman, çok çalışmanın ve para kazanmanın sembolik bir ifade olmuştur. Daha açık bir ifadeyle günümüzün sloganlaşmış biçimiyle 'Vakit nakittir.' anlayışı çalışma hayatının geneline hâkim olmaya başlamıştır.

1.5. Sanayi Sonrası Dönemde Zaman

Sanayi Devrimi'nden sonraki süreçte özellikle 21. yüzyılda çalışma ilişkileriyle ilgili olarak devrimin getirmiş olduğu 'katı' çalışma anlayışı terk edilerek esnek çalışma anlayışı çalışma ilişkilerinin temel belirleyicisi haline gelmiştir. Katılığın zıddı olarak esnek çalışma anlayışı değişmeyen veya

değiştirilemeyen parametreler yerine hoşgörüyü ve değişen durumlara kolaylıkla uyum sağlamayı getiren bir kavramsal çerçeve üzerine kurulmuştur (Bacak ve Şahin, 2005: 326).

Esneklik ve bilgi çağı anlayışının getirilerine rağmen sanayi sonrası dönemde her ne kadar zamana hükmetme konusunda adımlar atılsa da endüstriyel zaman kavramı işyerlerinde hala ağır basmaktadır. Başka bir ifadeyle işgörenlerin hala normal çalışma saatleri içerisinde çalışmaları istenmektedir. Fakat bilinen gerçeklik şudur ki özellikle çalışma ihtiyacının zaman dilimlerini aşarak artmakta olduğu düşünüldüğünde endüstri sonrası ekonomilerde çalışma ve zaman standart işgününe uymaması şaşırtıcı bir durum değildir. Endüstri sonrası dönemde zamana hükmetmek sabah 9.00 akşam 17.00 arası iş yapmak yerine işin yapılmasını gerekli kılmaktadır. Yani bu dönemde üretim bandı üzerinde tekrarlanan işleri yapan işçilerin var olduğu endüstriyel anlayışın tersine zaman, çalışmanın ölçüsü olmaktan kurtulmuş ve daha özgür bir niteliğe bürünmüştür. Çünkü bilginin ve esnekliğin ön planda olduğu endüstri sonrası dönemde çalışma özgürlükle eş değer bir duruma gelmiştir (Reeves, 2003: 160, 161).

Esneklik kavramı sanayi sonrası dönemde, işletmelerin arz ve talepte meydana gelen ani değişimlerden etkilenmemesi, işgörenlerin konjunktürel hareketlere ve dalgalanmalara daha kolay uyum sağlayabilmesi, rekabet edilebilmesi amacıyla çalışma ilişkilerinin ve üretim sistemlerinin işgörenler lehine değiştirilebilmesi ve iş ilişkilerinin salt kurallara bağlı kalmaksızın yeniden tanımlanabilmesini sağlaması noktasında oldukça önem kazanmıştır (Topçuk, 2006: 2). Sanayi sonrası dönemin yeni bir retoriği olarak esnek çalışma endüstriyel dönem çalışması kadar doğrusal hareket izlememektedir. Tam aksine inişli ve çıkışlı, istikrarsız ve bireyin ön plana çıktığı bir çalışma anlayışının ürünüdür. Dolayısıyla post endüstriyel dönemde çalışma kavramının değişmesi aslında çalışma ve zaman anlayışı endüstri öncesi döneme geri götürmekte ve daha elastiki bir nitelik kazandırmaktadır. Bu dönemde işçi zamana hükmedebilir hale gelmiş ve çalışma sürelerindeki esnekliğe istinaden 'çalışma' ile 'yaşam' arasındaki kalın duvarlar yıkılmıştır. Dolayısıyla zamana hükmedilebilen ve zamanın kontrol altına alınabildiği bu dönemde işgörenler için başta evleri olmak üzere buldukları ortam birer çalışma ortamı haline gelmiş, çalışma yaşamı söz konusu sıkıcı seyrinden kurtulmuştur (Reeves, 2003: 161).

Sanayi sonrası dönemde zaman kavramı, tekrardan boyut değiştirerek belirli bir mekân ve süre kısıtlamasından sıyrılarak daha esnek bir hal almıştır. Bu dönemin en önemli özelliği standart dışı veyahut esnek çalışma sistemlerinin çalışma hayatına girmesidir. Söz konusu bu sistemlerle çalışma, sanayi döneminde kaybettiği o doğal akışı yeniden kazanmış ve zaman, çalışanın ev hayatı ile iş hayatını tarım döneminde olduğu gibi yeniden bütünleştirmiştir. Özellikle tele çalışma ve evde çalışma kavramları bu süreci hızlandıran en önemli faktörlerdendir.

2. SONUÇ

Zaman, çalışma ilişkilerinin en önemli belirleyicilerinden biri olarak ele alındığında oldukça farklı çağrışımlarının olduğu görülecektir. Zaman sadece geçirilmek, harcanmak ve biriktirmek için benimsenen bir süreç olmaktan ziyade modern dünyanın akışını da yönlendiren kavramsal bir bakış açısıdır. Sosyolojik olarak ele alındığında ise zaman, modern dünyada yaşayan bireylerin maddi anlamda

'geçinmek' için kullandıkları bir enstrümandır. Günümüzün çalışma ilişkileri tam anlamıyla boş zaman kaygısı içerisinde şekillenmektedir. Ücretleri belirleyen en önemli unsur ise işin vermiş olduğu boş zaman olgusunun varlığıdır. Dolayısıyla zaman, günümüz çalışma ilişkilerinin ve değerlerinin en temel belirleyicisidir. Tarihi anlamda ise zaman, doğallıktan mekanikliğe geçişi ve tekrardan doğallığa dönüşü yaşayan bir değerdir.

Çalışma veyahut daha genel ifadesiyle zaman kavramı tarihsel süreç içerisinde çok farklı kırılma noktaları yaşamıştır. Bu kırılma noktalarının en temel belirleyicisi Sanayi Devrimi'dir. Daha açık bir ifadeyle çalışma zamanıyla ilgili olarak analiz edildiğinde Sanayi Devrimi, bir bakış açısı ve paradigmatik değişikliğin temel sembolüdür. Sanayileşme öncesi ve sonrası zaman kavramının temel retoriğinde ciddi değişimler meydana gelmiştir. Örneğin, insanlığın ilk gelişim sürecini yansıtan sanayileşmeden önce yani tarım döneminde zaman, doğal ve natürel bir kavramdır. Başkalarının müdahalesine açık değildir. Tamamen işgörenin kontrolünde ve tamamen bireyin inisiyatifine bağlı durumdadır. İşgören sahip olduğu zamanı kendi kendine yönlendirebilir ve tanzim edebilir. Bu bağlamda zaman tam anlamıyla birey merkezlidir.

Sanayileşmeyle birlikte zamanın o bilinen yapısı da ciddi değişikliklere maruz kalmıştır. Bu değişiklikler içerisinde en önemlisi zamanın sanayileşmeyle birlikte bilinen doğal seyrinden çıkıp mekanik bir kalıba dönüşmesi halidir. Bu aşamada fabrikasyonla birlikte zaman, artık işgörenin kontrolünden çıkmış ve işverenin kontrolü altına girmiştir. Yani zaman, sanayileşmeyle birlikte işçi ve işveren arasında temel bir mücadele aracı haline gelmiştir. Zamanın boyut değiştirdiği bu mekanik dönemde zaman ayrıca kapalı bir mekâna hapsedilmiş ve değeri sadece o kapalı mekân içerisinde bulunma süresiyle eş tutulmuştur. Bu dönem zamanı mekanik ve suni bakış açısından öte gidememiştir.

Sanayileşmeden sonra meydana gelen yeni gelişmeler, özellikle bilgi çağının başlaması ve yatırımın bilgiye ve yetiştirilmiş insan gücüne yapılmasıyla birlikte çok farklı bir dönem ortaya çıkmıştır. Bu dönem insan profilinin en önemli özelliği ise zamanı yine dar kalıplarından kurtararak işgörenin, genelde bireyin inisiyatifine bırakmak için çabalamasıdır. Yine post endüstriyel veya post fordist dönem olarak adlandırdığımız bu dönemde zaman, yeniden bireylerin kontrolünde olmak ve başkalarının müdahalesinden kurtulmak istemektedir. Zaman, özlediği o doğallığını tekrardan aramaktadır. Esnek çalışma, part time çalışma, çağrı üzerine çalışma, deneme süreli çalışma gibi standart dışı çalışma şekillerinin ortaya çıkması bu dönem çalışma zamanının elindeki en büyük kozdur. Kim bilir belki de zaman sahip olduğu o doğallığı tekrar yakalamıştır?

3. KAYNAKLAR

Andersen, Margaret L. ve Taylor, Howard F. (2008), *Sociology Understanding A Diverse Society*, Thomson Learning Incorporation, Fourth Edition, USA.

Ateş, Davut (2006), "Küreselleşme Ne Kadar Tek Boyutlu", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7/1, ss. 25-38.

Bacak, Bünyamin ve Şahin, Levent (2005), "İş Sağlığı ve Güvenliği Açısından Esnek Çalışma Biçimlerinin Değerlendirilmesi: Tehditler ve Fırsatlar" *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 55, Sayı 1, ss. 325-340.

Crafts, Nicholas (1995), "Exogenous or Endogenous Growth? The Industrial Revolution Reconsidered", *The Journal of Economic History*, Vol 55, Number 4, ss. 745-772.

- Crafts, Nicholas (2004), "Productivity Growth in The Industrial Revolution: A New Growth Accounting Perspective", *The Journal of Economic History*, Vol 64, No 2, ss. 521-535.
- Çeken, Hüseyin, Ökten, Şevket ve Ateşoğlu, Levent (2008), "Eşitsizliği Derinleştiren Bir Süreç Olarak Küreselleşme ve Yoksulluk", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 2, ss. 79-95.
- Davies, Gary (1994), "What Should Time Be?", *European Journal of Marketing*, Vol 28, No 8/9, ss. 100-113.
- Dobbins Richard ve Pettman Barrie O. (1998), "Creating More Time", *Equal Opportunities International*, Vol 17, ss. 18-27.
- Dubnick, Mel ve Holt, Lynne (1985), "Industrial Policy and The States", *Publius*, Vol 15, No 1, ss. 113-129.
- Dursun Çiler (2000), "Zaman: Modern ve Postmodern", *Toplum ve Bilim Dergisi*, ss. 189-211.
- Ekin, Nusret (1989), *Endüstri İlişkileri*, Beşinci Baskı, İşletme İktisadi Enstitüsü, Yayın No: 104, İstanbul.
- Ekkehart, Krippendorf (1973), "Peace Research and Industrial Revolution", *Journal of Peace Research*, Vol 10, No 3, Special Issue: Peace Research In The Federal Republic of Germany, ss. 185-201.
- Forsyth, Patrick (2010), *Successful Time Management*, Revised Second Edition, Replika Press Publication, UK, USA, India.
- Fraser, J.T. (1986) "The problems of exporting Faust", *Time, Science, Society in China and the West: The Study of Time* içinde, (der.) J. T. Fraser, N. Lawrence, F. C. Haber, University of Massachusetts Press, Amherst.
- Grint, Keith (1998), *Çalışma Sosyolojisi* (Çev. Veysel Bozkurt), Alfa Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul.
- Güvercin, Cemal Hüseyin (2004), "Sosyal Güvenlik Kavramı ve Türkiye'de Sosyal Güvenliğin Tarihçesi", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, Cilt 57, Sayı 2, ss. 89-95.
- Güzel, Serkan (2008), *Çalışma Sosyolojisi Modern İşgücünün Oluşumu*, Literatür Yayıncılık.
- Halis, Çetin (2002), "Liberalizmin Tarihsel Kökleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, ss. 79-96.
- Harley, Knick (2003), "Growth Theory and Industrial Revolutions in Britain and America", *The Canadian Journal of Economics*, Vol 36, No 4, ss. 809-831.
- Harris, Jason (2008), *Time Management 100 Success Secrets The 100 Most Asked Questions on Skills, Tips, Training, Tools and Techniques for Effective Time Management*.
- Harris, Paul A. (2007), "President's Address Cosmic Epics and Global Epics" Edited by Jo Allison Parker, Paul A. Harris, ve Christian Steineck, *Time: Limits and Constraints*, International Study for The Study of Time Conference, USA.
- Housel, Debra J. (2008), *Industrial Revolution*, Teacher Created Materials Publishing, USA.
- Keleş, Ruşen (2005), "Kent ve Kültür Üzerine", *Mülkiye Dergisi*, Cilt 29, Sayı 246, , ss. 9-18.
- Küçükkalay, Mesut (1997), "Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçlarının Analizi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 2, Güz, ss. 51-68.
- Landers, John (2005), "The Destructiveness of Pre-Industrial Warfare: Political and Technological Determinants", *Journal of Peace Research*, Vol 42, No 4, ss. 455-470.

- Landes, David S. (2003), *The Unbound Prometheus, Technological Change and Industrial Development in Western Europea from 1750 to The Present*, Cambridge University Press, Second .
- Langton, John (1984), "The Industrial Revolution and The Regional Geography of England", *Transactions of The Institute of British Geographers*, New Series, Vol 9, No 2, ss. 145-167.
- Leopold, John ve KarstenLuchien (2003), "Time and Management", *GuestEditorial, PersonnelReview*, Vol 32, No 4, ss. 403-404.
- Malik, Yılmaz (2003), "Bilgi Merkezleri ve Toplam Kalite Yönetimi İlişkisi: Bir Uygulama", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 4, 2, ss. 257-268.
- Marktanner, Marcus ve Nasr, Joanna (2009), "Potentials of Democratization, Demilitarization, Industrialization, and Contraception", *Journal of Economic Studies*, Vol 36, No 3, ss. 236-249.
- Mokyr, Joel (2003), "Why Was The Industrial Revolution A European Phenomenon?", *Supreme Court Economic Review*, Vol 10, ss. 27-63.
- More, Charles (2000), *Understanding The Industrial Revolution*, Routledge Publication, USA, New York, Canada.
- Ören, Kenan (2012), *Çalışma Sosyolojisi Ders Notları*.
- Özdemir, Ürün Anıl (2012), "Taylorizmden Kapitalist Endüstriyel Üretim Sürecine Küreselleşme Bağlamında Reklam", *Marmara İletişim Dergisi*, Sayı 19, ss. 8-39.
- Parlak, Zeki (2004), "Sanayi Ötesi Toplum Teorilerinin Eleştirel Bir Değerlendirilmesi", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, ss. 95-125.
- Patten, John (1977), "Urban Occupations in Pre-Industrial England", *Transactions of The Institute of British Geographers*, New Series, Vol 2, No 3, ss. 296-313.
- Pearson, Robin ve Richardson, David (2001), "Business Networking in The Industrial Revolution", *The Economic History Review*, Vol 54, No 4, ss. 657-679.
- Pierce, Alan (2005), *American Moments The Industrial Revolution*, ABDO Publishing Company, USA.
- Reeves, Richard (2003), *Çalışmayı Zevke Dönüştürmek Mutlu Pazartesiler*, Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası Yayınları, Çeviren Ahmet Kardam, İstanbul, 2003.
- Roberts, Josy (1998), *Time Management Your Questions and Answers*, Trotman and Company Limited Publication, UK.
- Rose, Stewart (2008), *Documenting The Past The Industrial Revolution*, Oriental Press Publication, London.
- Scranton, Philip (1999), "Multiple Industrializations: Urban Manufacturing Development in the American Midwest, 1880-1925", *Journal of Design History*, Vol 12, No 1, ss. 45-63.
- Smith, Nigel (2002), *The Industrial Revolution, Events and Outcomes*, Evans Brothers Limited Publication, UK.
- Topcuk, Yılmaz (2006), *Esnek Çalışma ve Esnek Çalışanların Sosyal Güvenliği*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Türkdoğan, Orhan (2009), *Türk Sanayi Toplumunu*, Timaş Yayınları, 2. Baskı, Sosyoloji Dizisi, İstanbul.

Uusitalo, Olavi ve Mikkola, Toni (2010), “Revisiting The Case of Float Glass Understanding The Industrial Revolution Through The Design Envelope”, *European Journal of Innovation Management*, Vol 13, No 1, ss. 24-45.

Voth, Hans Joachim (2003), “Living Standards During The Industrial Revolution: An Economist’s Guide”, *The American Economic Review*, Vol 93, No 2, Papers and Proceedings of the One Hundred Fifteenth Annual Meeting of The American Economic Association, Washington D.C, ss. 221-226.

Yılmaz, Abdullah ve Aslan, Seyfettin (2002), “Örgütsel Zaman Yönetimi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, ss. 25-46.

Yılmaz, Gökçen (2008), *Kuzey Amerika Sanayi Devrimi*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Zanden, Jan Luiten Van (2009), *The Long Road To The Industrial Revolution The European Economy in A Global Perspective, 1000-1800*, Hotei Publishing, The Netherlands.